

Olszewska, Barbara / Dobrzycki, Jerzy / Kurdziałek, Marian

Aleksander Birkenmajer 1890-1967

Kwartalnik Historii Nauki i Techniki 13/1, 107-119

1968

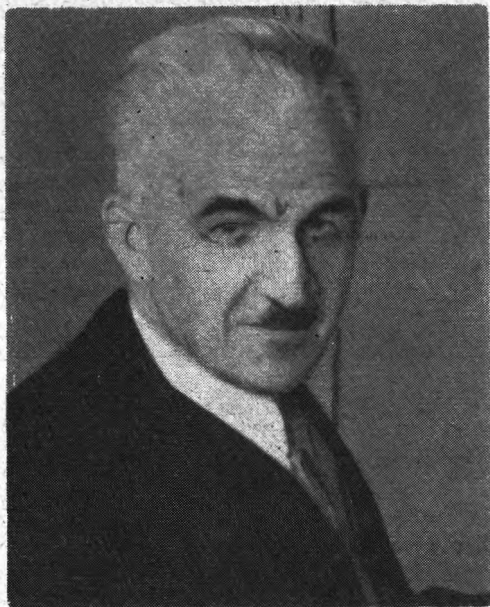
Artykuł umieszczony jest w kolekcji cyfrowej Bazhum, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych tworzonej przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego.

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie ze środków specjalnych MNiSW dzięki Wydziałowi Historycznemu Uniwersytetu Warszawskiego.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

ALEKSANDER BIRKENMAJER
1890—1967

Aleksander Ludwik Birkenmajer — historyk nauk ścisłych i kultury, teoretyk i praktyk księgoznawstwa i bibliotekoznawstwa, który poświęcił przeszło pół wieku nieustannej, intensywnej pracy twórczej — zmarł 30 września 1967 r. w Warszawie i został pochowany 4 października w Krakowie, w grobie rodzinnym na cmentarzu Rakowickim.

Na kierunek rozwoju i treść życia Aleksandra Birkenmajera wpłynęły w równej mierze: tradycja, przykład i oddziaływanie najbliższego otoczenia oraz własny talent i charakter.

Urodził się 8 lipca 1890 r. w Czernichowie pod Krakowem, gdzie ojciec, Ludwik Antoni, uczył matematyki i fizyki, wtedy już od kilkunastu lat, w znanej tamtejszej szkole rolniczej, będąc jednocześnie docentem fizyki Uniwersytetu Jagiellońskiego, od 1892 r. zaś prowadząc na Uniwersytecie wykłady historii nauk matematycznych.

Matka Aleksandra, Zofia — córka Franciszka Michała Karlińskiego, profesora Uniwersytetu w Krakowie, astronoma i meteorologa, historyka astronomii, który napisał pierwszy pogłębiony rys dziejów tej dyscypliny w Polsce i pierwszy pogłębiony życiorys Mikołaja Kopernika — wspomagała męża w jego pracy naukowej; sama natomiast ogłosiła kilka publikacji historycznych; *Z młodzieńczych lat Daniela Janockiego* (Po-

znań 1925) jej pióra należy do prac źródłowych o tym bibliotekarzu i bibliografii.

Nie tylko bliskie jak rzadko stosunki rodzinne, lecz także serdeczna przyjaźń oraz współpraca naukowa, pełna obustronnego szacunku i uznania, łączyły Ludwika Birkenmajera i Franciszka Karlińskiego, który przy tym okazywał nieocenioną pomoc w wychowywaniu wnuków. Było ich jedenaścioro. Bezpośrednim spadkobiercą zamiłowań dziadka i rodziców, zgodnie z ich pragnieniem wobec zdolności i usposobienia chłopca oraz przemyślanym jego kształceniem — stał się Aleksander Birkenmajer.

Ukończył szkołę powszechną w Czernichowie, a następnie gimnazjum humanistyczne w Chyrowie, gdzie w 1908 r. zdał egzamin dojrzałości z odznaczeniem. W konwiktach chyrowskim opanował doskonale łacinę, grekę i nabrał pietyzmu dla kultury umysłowej starożytności i średniowiecza.

Wakacje zawsze spędzał wśród rodziny, w wysokiej temperaturze intelektualnej — ojciec mimo wydania przeszło siedemsetstronicowej książki *Mikołaj Kopernik* uważał ją za wstępny zbiór ułamkowych materiałów i kontynuował pracę nad dziełem, żywiąc doń „tyleż zapewne pasji, nieustającej podniety, furii wewnętrznej i natchnienia wysokiej miary, co do napisania poematu”¹. Toteż syn, z biegiem lat, z coraz większym oddaniem terminował przy twórczym warsztacie historyka nauk ścisłych.

W latach 1908—1913 Aleksander Birkenmajer studiował na Wydziale Filozoficznym Uniwersytetu Jagiellońskiego matematykę i fizykę, korzystając również bardzo szeroko z wykładów w różnych dziedzinach humanistyki. Pierwszą poważniejszą podróż naukową odbył jako student w lecie 1911 r. do Szwecji, u boku ojca, który nie ustawał w poszukiwaniach „gdzie tylko świeża nadzieja wykrycia jakiegokolwiek nowego szczegółu”, „rozprószonych o Koperniku wiadomości, tułających się jeszcze po różnych archiwach i bibliotekach”². Echa nie zapomnianych wniosków naukowych z pierwszych poszukiwań młodzieńca, który formalnie jeszcze nawet nie wkroczył na drogę pracy naukowej, wyraźnie i żywo odezwać się w podstawowej ocenie *Stanu i perspektyw badań kopernikańskich* [126³] 75-letniego profesora.

Warto pamiętać, pod jakim wpływem i jak bardzo wcześniej formował się w nim i zestała ów skomplikowany, specyficzny stop humanisty — przyrodnika — bibliotekarza, o horyzontach myślowych filozofa, wyobraźni historyka, wrażliwości estety — przy lakoniczności adepta nauk matematycznych i nieznużonej, pokornej pracowitości i pedanterii jak gdyby średniowiecznego kopisty przejętego kultem dawnych mędrców; o głęboko emocjonalnym stosunku do każdego podjętego zadania a jednocześnie poczuciu powagi i odpowiedzialności zawodu uczonego tak wielkim, że graniczącym ze stałym niezadowoleniem z siebie, niekończącym się perfekcjonizmem, sceptycyzmem i niemalże ostracyzmem wobec wyników własnych i cudzych. Naukowy zyciorys Aleksandra Bir-

¹ S. Żeromski, *Snobizm i postęp*. Warszawa—Kraków 1929, s. 189, pisze tymi słowami o „wielkim dziele prof. Ludwika Birkenmajera o Koperniku”.

² L. A. Birkenmajer, *Stromata Copernicana*. [...] Kraków 1924, s. V i s. IV.

³ Liczba w nawiasie kwadratowym podana tu bądź dalej, w tekście bądź w przypisie, wskazuje odpowiednią pozycję bibliograficzną w zamieszczonym niżej Wykazie prac prof. Aleksandra Birkenmajera z zakresu historii nauki i historii filozofii. W zacytowanym artykule [126] czytelnik znajdzie interesujące elementy autobiograficzne profesora Birkenmajera.

kenmajera, metody pracy, kierunki i charakter osiągnięć, cechuje bowiem od początku do końca rzadko spotykana w takim stopniu spoistość i konsekwencja.

W niecały rok po skończeniu studiów, pracując zarobkowo od paru już lat w krakowskim Obserwatorium Astronomicznym, Aleksander Birkenmajer zdobył na Uniwersytecie Jagiellońskim stopień doktorski na podstawie przedstawionej w 1914 r. rozprawy *Henri Bate z Mechlinu, astronom i filozof w. XIII, a przypisywana mu „Krytyka Tablic króla Alfonsa”* [36]. Dalszą pracę, w charakterze nauczyciela, potwierdził zdaniem w 1918 r. państwowym egzaminem nauczycielskim na uniwersytecie we Lwowie.

Najważniejszym jednakże nurtem działalności Aleksandra Birkenmajera, ściśle i zawsze splecionym z wszelkimi przedsięwzięciami, które będzie podejmował powodowany wielostronnymi zainteresowaniami i ambicjami, stanie się twórczość naukowa, przede wszystkim na polu zakreślonym rozprawą doktorską: historii astronomii i historii filozofii średniowiecznej. Zdobycze, które ukoronowały tę twórczość i trwale zapisały nazwisko Aleksandra Birkenmajera w nauce polskiej i nauce światowej, przedstawia — w dalszej części tych notatek i wspomnień zebranych pod bezpośrednim wrażeniem zgonu profesora Birkenmajera — jego naukowemu współpracownicy; formalnym świadectwem twórczości, która w latach 1910—1967 przyniosła kilkaset publikacji naukowych, niech będzie również dołączony na zakończenie *Wykaz prac prof. Aleksandra Birkenmajera z zakresu historii nauki i historii filozofii*.

Placówką, z którą związał się na długo i owocnie, była Biblioteka Jagiellońska, gdzie 1 października 1919 r. został przyjęty jako asystent; przepracował tu około 30 lat i przeżył wszystkie szczeble kariery bibliotekarskiej i uniwersyteckiej, aż do stanowiska kierownika działu rękopisów (1924 r.), a wreszcie dyrektora Biblioteki (1947 r.)⁴.

Świat książek i rękopisów, tych ostatnich zwłaszcza, w których pasjonował go każde drgnienie ręki, każdy ślad pracy autora czy posiadacza sprzed wieków, mogący stanowić ważny dokument pochodzący myśli jak dla paleontologa dokumentem pochodzenia życia bywa drobny „archaiczny kamień z odciskiem jakiegoś zwierzęcia albo rośliny”⁵, nazwać by można właściwym siedliskiem, żywiołem i niewyczerpanym źródłem natchnienia profesora Birkenmajera.

„W niewiele lat po wstąpieniu do służby bibliotecznej, bo już około r. 1924, wybił się na czołowe miejsce wśród naukowych bibliotekarzy nie tylko polskich, ale w zasięgu światowym”⁶. W 1924 r. był ekspertem z ramienia rządu polskiego w międzynarodowym Komitecie Dóbr Cedowanych Komisji Odszkodowań w Paryżu (Comité des Biens Cédés de la Commission des Réparations) dla oszacowania bibliotek i szkół na terenie

⁴ Por.: Z. Ameisenowa, *Aleksander Birkenmajer jako bibliotekarz i uczyony*; J. Baumgart, *Działalność bibliotekarska Aleksandra Birkenmajera*; H. Lipska, *Bibliografia prac profesora dra Aleksandra Birkenmajera*. „Roczniki Biblioteczne”, 1961, zes. 1—4. Wymienione pozycje zamieszczono pod wspólnym tytułem jako część cytowanego tomu „Roczników Bibliotecznych”: I. *Dzielo Aleksandra Birkenmajera*, opatrzoną portretem i dedykacją: „Aleksandrowi Birkenmajerowi w siedemdziesiątą rocznicę urodzin 1890—1960 Przyjaciele i współpracownicy”. Z wymienionych pozycji zaczerpnięto do niniejszego życiorysu wiele cennych informacji.

⁵ L. A. Birkenmajer, *Mikołaj Kopernik* [...], s. IX.

⁶ Z. Ameisenowa, *op. cit.*, s. 2.

byłego zaboru austriackiego, a w 1925 r. — ekspertem komisji, która na mocy traktatu Ryskiego rewindykowała w Moskwie i Leningradzie zbiory Biblioteki Załuskich.

W wyniku licznych podróży naukowych, których celem było badanie zbiorów, przede wszystkim rękopiśmiennych, w dziesiątkach najzasobniejszych bibliotek Europy, w rezultacie nawiązanych kontaktów i bardzo rozległej korespondencji, Aleksander Birkenmajer zdobył stopniowo bogatą i wszechstronną wiedzę o rękopisach średniowiecznych, szczególnie treści astronomicznej, astrologicznej, fizycznej, matematycznej i filozoficznej, i stał się jednym z kilku największych na świecie ich znawców.

W 1929 r. habilitował się na Uniwersytecie Jagiellońskim na docenta historii nauk ścisłych; w 1937 r. rozszerzył habilitację na bibliotekoznawstwo; w 1938 r. uzyskał tytuł profesora nadzwyczajnego. Poza Biblioteką Jagiellońską i Uniwersytetem polem stałej działalności profesora Birkenmajera stała się Polska Akademia Umiejętności. Powołany w 1936 r. na jej członka korespondenta, pełnił w tej instytucji wiele funkcji i prowadził wiele prac, m.in. był sekretarzem Komitetu *Słownika łaciny średniowiecznej w Polsce*, członkiem Komitetu Obchodu 400-lecia Śmierci Mikołaja Kopernika, współpracownikiem Komisji Historii Medycyny i Nauk Matematyczno-Przyrodniczych oraz Komisji dla Dziejów Oświaty i Szkolnictwa w Polsce, należał do Komitetu Redakcyjnego *Polskiego słownika biograficznego* od pierwszej chwili jego istnienia.

Wydawnictwa Akademii Umiejętności publikowały rozprawy naukowe Aleksandra Birkenmajera już od 1918 r. Jej „Biuletyn Międzynarodowy”, ogłaszając te rozprawy po francusku, w dużej mierze przyczynił się do zaznajomienia zainteresowanych uczonych zagranicznych z kierunkiem i wynikami pracy młodego naukowca, począwszy od przełomu lat dziesiątych i dwudziestych. Aleksander Birkenmajer zaś przywiązywał ogromną wagę do międzynarodowej współpracy i dyskusji naukowej nie tylko ze względu na oczywiste korzyści warsztatowe, lecz także uważał naukę, podobnie jak G. Sarton, za „najsilniejszą więź łączącą ludy świata” [79] — jeśli tylko jest niezależna, wolna od szowinizmu i partykularyzmu. Zawsze ubolewał, gdy na jakieś owocne spotkanie międzynarodowe z Polaków „nikt, poza niżej podpisanym, nie przybył [...] W zakresie historii nauk ścisłych, nauk przyrodniczych, nauk lekarskich posiadamy przecież w Polsce szereg dzielnych pracowników; nawiązanie czy odnowienie osobistego kontaktu z kolegami zagranicznymi byłoby z pewnością korzystne dla obu stron” [76a].

Z ramienia Akademii profesor Birkenmajer wchodził do Komitetu Wydania *Corpus philosophorum medii aevi*, działającego pod patronatem Międzynarodowej Unii Akademickiej (Union Académique Internationale), był jednym z inicjatorów i edytorów publikacji *Aristoteles Latinus* [83]. Uznanie, jakim cieszył się w międzynarodowym środowisku historyków nauki i filozofii, wyraziło się w przybraniu go w 1935 r. na członka Międzynarodowej Akademii Historii Nauki (Académie Internationale d'Histoire des Sciences). Stał się także w tym czasie członkiem Królewskiego Towarzystwa Historycznego w Londynie (Royal Historical Society).

W marcu 1939 r. profesor Birkenmajer przyjął nominację na dyrektora Biblioteki Uniwersyteckiej w Poznaniu. Gdy po raz pierwszy zdecydował się objąć warsztat pracy naukowej poza Krakowem, zdążył zaledwie tę pracę rozpocząć. We wrześniu i październiku przez Polesie

i znów Poznań — wrócił do Krakowa i tu, 6 listopada 1939 r., razem z przeszło 180 innymi profesorami i pracownikami naukowymi Uniwersytetu Jagiellońskiego, został aresztowany przez hitlerowców i wywieziony do obozu koncentracyjnego w Sachsenhausen.

W stuosobowej pierwszej grupie profesorów zwolnionych z obozu w lutym 1940 r. (obejmowała ona profesorów liczących ponad 40 lat) — nie było Aleksandra Birkenmajera. Przywieziony do Krakowa 24 października 1940 r. i dopiero wtedy zwolniony, nazajutrz jeszcze został wezwany do Gestapo przy ul. Pomorskiej specjalnie po to, żeby gestapowiec go pouczył: „No, teraz już pan wie raz na zawsze, że Kopernik był Niemcem”⁷. Lecz właśnie w Nowym Jorku oddawany był do druku, w cyklu poświęconym wielkim Polakom, życiorys Kopernika pióra profesora pod pseudonimem *Polish Scientist* [85].

W tydzień po powrocie z obozu profesor Birkenmajer przystąpił do pracy w Bibliotece Jagiellońskiej, którą jako Staatsbibliothek Krakau niemiecka dyrekcja, zatrudniając polski personel, usiłowała „reorganizować”. Profesor, obok innych polskich pracowników, skoncentrował całą uwagę na tym, by możliwie chronić zbiory przed okupantem, udostępnić je potajemnie polskim naukowcom a także studentom; powrót bowiem wyniszczonych fizycznie profesorów z obozu do Krakowa oznaczał ich moralne zwycięstwo nad *Sonderaktion Krakau*: ugruntowanie pracy konspiracyjnego Uniwersytetu Jagiellońskiego. 6 sierpnia 1944 r. profesor został usunięty z Biblioteki za sabotaż: wykryto, że skrzynie, załadowane pod nadzorem Niemców cennymi rękopisami do wywiezienia, zostały otwarte, rękopisy znikły, a ich miejsce zajęła makulatura i śmieci. Pozbawiony wszelkich dokumentów, które mu wówczas skonfiskowano, stale zagrożony, profesor Birkenmajer niełatwo uchwalił wolność i życie do chwili wyzwolenia.

W marcu 1945 r. Aleksander Birkenmajer wrócił na placówkę, którą musiał opuścić sześć lat wcześniej i, we współpracy z naukowcami i pracownikami uniwersytetu i jego biblioteki w Poznaniu, wniósł ogrom starań w powołanie do życia po wstrząsach wojennych, odbudowę i rozbudowę Biblioteki Uniwersyteckiej, biblioteki Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk oraz — jako pełnomocnik rządu — w zabezpieczenie bibliotek Wielkopolski, Pomorza Zachodniego i Dolnego Śląska. W okresie tym został członkiem Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, członkiem czynnym Polskiej Akademii Umiejętności, a w 1947 r. — dożywotnim honorowym wiceprzewodniczącym Międzynarodowej Federacji Stowarzyszeń Bibliotekarskich (*Fédération Internationale des Associations des Bibliothécaires*).

1 lipca 1947 r. powołano profesora Birkenmajera na dyrektora Biblioteki Jagiellońskiej. Znowu czekała go tu olbrzymia praca porządkowa, organizacyjna oraz szkolenie i doksztalcanie kadry bibliotekarzy dla całego kraju. Zainicjowany i kierowany przez profesora Ogólnopolski Kurs Rękopiśmienniczy w 1950 r. nie miał wzorów ani naśladownictwa; pozostał dotychczas jedynym kursem o takim programie i zasięgu w Polsce i wyjątkowym nawet w skali światowej.

6 października 1951 r. Aleksander Birkenmajer uzyskał tytuł profesora zwyczajnego. Jednocześnie powierzono mu nową kolejną placówkę działalności dydaktycznej i naukowej: kierownictwo Katedry Biblio-

⁷ Relacja ustna żony Aleksandra, Antoniny Birkenmajerowej. (W związku ze sporem profesora Birkenmajera o polskość Kopernika por. pozycje [81—82]).

tekoznawstwa Uniwersytetu Warszawskiego. Była to placówka bez tradycji, większych doświadczeń i gotowych modeli. W ciągu kilku lat profesor zdobył prawo obywatelstwa dla nowego kierunku naukowego; dzięki jego wysiłkom, kompetencji a także miłości przedmiotu powstało pierwsze w Polsce pięcioletnie, samodzielne, jednolite, uniwersyteckie studium bibliotekoznawstwa. Do zajęć studium wprowadził jedyny w kraju obowiązujący, stały wykład powszechnej historii nauki i jej organizacji.

Równoległą płaszczyzną działania i zamiłowań profesora Birkenmajera, obok bibliotekarstwa, bibliotekoznawstwa i historii filozofii, zawsze była przecież, a może w ostatnim piętnastoleciu życia nawet wybiła się nad pozostałe — historia nauki. Profesor należał do tych, którzy usilnie podkreślali i propagowali fundamentalną rolę historii nauki nie tylko jako „istotnej składowej” historii powszechnej, ale także jako skutecznego, jeśli nie jedyne, oręża walki przeciw kryzysowi dehumanizującej się kultury współczesnej: „[...] ocena ciągłości wysiłków ludzkich i puścizny, pozostawionej nam przez mądrość i wiedzę — oto nowy rodzaj humanizmu, który obejmuje a nie wyłącza nauki przyrodnicze, — humanizmu przyrodniczego, jeśli go (kto chce tak nazwać, lub lepiej — humanizmu czystego, humanizmu po prostu, humanizmu i kultury». [...] Historia nauki posiada również walory etyczne: uczy sprawiedliwości, obiektywizmu, pokory, równowagi umysłu, miłości prawdy. [...] «Studiowanie historii a w szczególności historii nauk przyrodniczych staje się w ten sposób dla nas nie tylko źródłem mądrości i humanizmu, lecz także regulatorem naszych sumień [...]»⁸.

Aleksander Birkenmajer od 1952 r. był członkiem Komitetu Historii Nauki Polskiej Akademii Nauk, a potem Komitetu Historii Nauki i Techniki Akademii, w którym został członkiem prezydium. Jako przewodniczący Komisji Kopernikańskiej Komitetu brał szczególnie owocny udział w pracy nad wydaniem w 1953 r. *Księgi pierwszej O obrotach sfer niebieskich* Mikołaja Kopernika [96]; jako członek Zespołu Historii Astronomii Komitetu odgrywał ważną rolę w pracy nad *Historią astronomii polskiej* [114]. Gdy w 1953 r. powstał Zakład Historii Nauki i Techniki PAN, profesor Birkenmajer stał się jego pracownikiem, kierownikiem Działu III Zakładu (historia nauk matematycznych, fizyko-chemicznych i nauk o Ziemi), a następnie został wybrany przewodniczącym jego Rady Naukowej. Od początku też nawiązał współpracę i wszedł do Komitetu Redakcyjnego „Kwartalnika Historii Nauki i Techniki”; był zarazem członkiem komitetów redakcyjnych innych wydawnictw Zakładu: serii *Monografie z dziejów nauki i techniki*, serii *Zródła do dziejów nauki i techniki* oraz rocznika „Organon”.

Profesor Birkenmajer od 1956 r. był członkiem Komisji Bibliografii Sekcji Historii Nauki Międzynarodowej Unii Historii i Filozofii Nauki (Union Internationale d'Histoire et de Philosophie des Sciences). W latach 1959—1965 pełnił funkcję wiceprzewodniczącego Międzynarodowej Akademii Historii Nauki. Na XI Międzynarodowym Kongresie Historii Nauki w 1965 r., na którym jego referat [125] był podstawą prac sympozjum poświęconego Kopernikowi, został wybrany przewodniczącym Komitetu

⁸ [79], s. 305, ss. 306—307. Cytaty wplecione w tekst profesora Birkenmajera są fragmentami odczytu G. Sartona, bardzo obszernie przytaczanymi przez profesora we własnym tłumaczeniu z angielskiego, z podkreśleniem ich słuszności.

Kopernikowskiego Międzynarodowej Unii jako najbardziej na świecie doświadczony znawca problematyki kopernikańskiej.

Jeszcze więc tak niedawno Aleksander Birkenmajer powiększał swój dorobek naukowy o pozycje należące do najcenniejszych i najtrwalszych; jeszcze przed paroma laty odkrywał nowe horyzonty badań historycznonaukowych, czuwając jednocześnie z tą samą pasją i pedanterią jak przez ponad 50 lat nad najdrobniejszymi szczegółami druku swych publikacji. Nawet podczas długotrwałej choroby profesora świat naukowy nie rezygnował z nadziei, że nie powiedział on ostatniego słowa, ostatniego wniosku wynikającego z „metodycznych zasad historycznego rozumowania” [127], jakimi potrafił ostro prowadzić wnikawą i wiwisekcyjną, dyletanckich, czy tylko nie dość ostrożnych, niedojrzałych tez.

Dlatego właśnie nie powstało dotychczas pełne, wszechstronne, systematyczne podsumowanie twórczości naukowej profesora Birkenmajera. Wkraczając w 78 rok życia, nie zdążył stać się „klasykiem” i do ostatka był „romantycznym” nowatorem. Kiedy omawiano jego zasługi naukowe na uroczystym zebraniu jubileuszowym na Uniwersytecie Warszawskim w styczniu 1961 r. z okazji ukończenia przezeń 70 lat, ileż prac miał jubilat jeszcze przed sobą. Ale choć wśród sporej liczby ogłoszonych bibliografii prac naukowych profesora żadnej nie można uznać za kompletną, choć nie zdołano dostatecznie zgłębić jego bardzo obszernej spuścizny rękopiśmiennej, to wiadomo, że *meritum* dorobku twórczego Aleksandra Birkenmajera długo będzie przedmiotem studiów i inspiracji uczonych na całym świecie. Dla nauki polskiej zaś fundamentalne znaczenie zachowa przede wszystkim jego twórczość, dotycząca astronomii w Polsce średniowiecznej oraz Mikołaja Kopernika.

Zakład Historii Nauki i Techniki PAN przystąpił do przygotowania edycji wyboru pism Aleksandra Birkenmajera w trzech tomach, prezentujących jego najwybitniejsze prace w trzech dziedzinach: historii nauki i filozofii europejskiej wieków XIII—XV; historii nauki polskiej ze szczególnym uwzględnieniem dziejów astronomii przedkopernikowskiej i dzieła Kopernika; bibliologii. Tom pierwszy będzie zawierał wstęp omawiający działalność naukową profesora Birkenmajera.

Tom drugi mogłyby zamknąć słowa autora, który dawał praktyczny wyraz przekonaniu, że determinantą postępu w historii, a więc również w jej „istotnej składowej” — nauce, jest „ciągłość ludzkich wysiłków, zmierzających do prawdy, sprawiedliwości i piękna” [79]:

„Nie znaczy to bynajmniej, że bym się uważał za jakąś wyrocznieść w sprawach kopernikowskich. Mimo że siwizna już od dawna przyprószyła moje włosy, jestem badaczem spraw kopernikowskich całkiem jeszcze młodym [...]. Głos tutaj mają i mieć powinni zarówno filologowie klasyczni, jak astronomowie, jak i historycy nauk, jak wreszcie znawcy epoki, w której żył Kopernik. Niech bez ogródek wskażą słabe strony naszego wydawnictwa. [...] Kończę więc ponownym apelem o to, aby wszyscy ci Koledzy, którzy mają coś do powiedzenia w sprawach kopernikowskich, zechcieli swoje krytyczne uwagi bez zwłoki [...] ujawnić w druku” [105].

Barbara Olszewska

Pisana pośpiesznie, jeszcze pod wrażeniem śmierci profesora Aleksandra Birkenmajera, niniejsza notatka nie może dać należytego omówienia tematu. Jest chyba jednak potrzebna w tym miejscu i już w tym

momencie dla podkreślenia, jak bardzo strata, którą poniósł świat naukowy, jest właśnie stratą historii nauki, szczególnie historii astronomii.

Przy wielostronności profesora Aleksandra Birkenmajera i osiągnięciach pierwszorzędnej wagi, jakie uzyskał w różnych dziedzinach przez siebie uprawianych, historia astronomii wysuwa się na czoło, już choćby z formalno-akademickich względów, skoro zakres jego doktoratu obejmował właśnie historię astronomii.

Tematem rozprawy doktorskiej była osoba i dzieło Henryka Bate'a z Mechlinu, astronoma i filozofa z XIII w. Praca, ogłoszona częściowo i w streszczeniu [36], łączyła ustalenia biograficzne z ewaluacją treści filozoficznych i naukowych pism Henryka Bate'a. W maszynopisie pozostała, nie ogłoszona dotychczas drukiem, część poświęcona analizie tablic astronomicznych, będąca kapitalnym wzorem wykorzystania danych matematycznych do badań historycznonaukowych.

Połączenie doskonałego panowania nad źródłami ze zrozumieniem problematyki kluczowej dla postaci i epoki badanej miało wkrótce dać nowe rezultaty w badaniach profesora Birkenmajera nad najdawniejszym polskim uczonym: *Studia nad Witelonem* [10, 14, 15, 22, 26, 29, 35, 45, 46, 67, 69] dały pełną znajomość zachowanych pism, uściślenie biografii i sprecyzowanie pozycji śląskiego filozofa i przyrodnika w historii nauki światowej. Osoba Witelona otwiera poczet uczonych polskich, którym profesor Birkenmajer poświęcił szczegółowe studia. Ich rezultatem były życiorysy pisane dla *Polskiego słownika biograficznego* [129] i rozprawy, które w związku ze *Słownikiem* powstawały (np. monograficzny szkic o Andrzeju Grzymale [108]). Opracowania te obejmują również astronomów nowożytnych, ale najważniejsze dotyczą czasów przedkopernikowskich.

Aleksander Birkenmajer nie zdążył już napisać planowanej i przygotowywanej historii astronomii w Polsce w wiekach średnich. Częściowe opracowanie, dotyczące za to kluczowego okresu, miało za przedmiot uczelnię krakowską jako międzynarodowy ośrodek studiów astronomicznych w końcu XV w. Temat, podejmowany przez profesora Birkenmajera kilkakrotnie [84, 98, 104, 105, 109], uzyskał — na podstawie licznych ustaleń i uściśleń szczegółowych — syntetyczne opracowanie, prowadzące do nowego poziomu wiedzy o przedmiocie. I w tym konkretnym wypadku ogólnikowe i nieco umowne pojęcie „krakowskiej szkoły astronomicznej” dzięki publikacjom profesora Birkenmajera zdobyło pełną treść historycznonaukową, ukazało się w różnorodności i dynamiczności faz swego rozwoju.

Waga tematu „szkoły krakowskiej” wykracza poza znaczenie dla dziejów nauki polskiej — zarówno ze względu na ówczesną ogólnoeuropejską rolę ośrodka krakowskiego, jak i wobec bezpośredniego związku z tematyką kopernikańską, w której profesor Birkenmajer był, w ostatnich dziesięcioleciach, najwyższym autorytetem i ostatnią instancją dla historyków nauki na całym świecie. Problematykę kopernikańską podjął zaś od samego początku działalności naukowej, biorąc udział w poszukiwaniach biblioteczno-archiwalnych na terenie Szwecji, zorganizowanych przez Akademię Umiejętności w 1911 r.

W studiach nad Kopernikiem Aleksander Birkenmajer kontynuował dzieło swego ojca, Ludwika Antoniego. Szukając jednak wyróżnika prac kopernikańskich obu uczonych, można powiedzieć — w silnym oczywiście uproszczeniu — że o ile Ludwik Antoni Birkenmajer rozpoczął i ugruntował nowoczesną analizę treści matematyczno-astronomicz-

nych, o tyle zasadniczym tematem prac Aleksandra Birkenmajera stało się badanie treści filozoficznych i podstaw metodologicznych odkrycia i dzieła Kopernika.

Wychodząc z precyzyjnej analizy tekstów, dał profesor Birkenmajer udokumentowaną rekonstrukcję kopernikowskiego odkrycia, określenie roli i pozycji Kopernika w rozwoju teoretycznych podstaw przyrodoznawstwa. Z naciskiem zwalczał symplifikujące oceny postawy poznawczej Kopernika, uściślając proporcję i znaczenie *Elementów tradycyjnych i nowatorskich w kosmologii Mikołaja Kopernika* — ten właśnie temat opracował profesor Birkenmajer na zainicjowane przez siebie sympozjum kongresowe w 1965 r. Polski tekst referatu sympozjalnego stał się ostatnią publikacją, ogłoszoną za życia autora [127].

Centralną pozycję w kopernikańskich pracach Aleksandra Birkenmajera zajmuje wydanie pod jego redakcją księgi I *Obrotów* w 1953 r. [96]. Napisane przez niego *Objaśnienia do polskiego przekładu*, historyczno-naukowy i literacki komentarz do 11 rozdziałów księgi I *Obrotów*, stanowią zasadniczy zwrot w badaniach nad dziełem Kopernika. Stosunek elementów zaczerpniętych lub przetworzonych z fizyki arystotelesowskiej oraz nowych założeń Kopernika, jego stanowisko poznawcze stały się w *Objaśnieniach* przedmiotem analizy, która przez długie lata będzie kanonicznym tekstem dla historyków oraz niedościgłym wzorem krytyki tekstu.

Profesor Birkenmajer nie ukończył już pracy nad komentarzem do dalszych ksiąg *De revolutionibus*. Sprecyzował jednak — konstatując *Stan i perspektywy badań kopernikańskich* [126] — postulaty badawcze do spełnienia dla polskiej historii nauki. Oprócz swych dzieł pozostawił też wzorzec działania i postawy: ścisłości i precyzji w pracy, bezkompromisowego stanowiska w obronie prawdy naukowej.

Jerzy Dobrzycki

Aleksander Birkenmajer włączył się w badania nad średniowiecznym życiem umysłowym⁹ już w drugim dziesięcioleciu naszego wieku. Szczególnie żywo interesowano się wówczas recepcją pism i doktryn Arystotelesa oraz jego greckich i arabskich komentatorów. Z tego też względu skrętnie zbierano wszelkie informacje na temat łacińskich przekładów, jakie z tych dzieł zostały sporządzone w XII i XIII w., oraz próbowano ustalać różne ich warianty i edycje. Słusznie bowiem sądzono, że na ówczesnym, a zatem wciąż jeszcze początkowym etapie rozwoju mediewistyki, pierwszym i naczelnym zadaniem mediewistów jest rozpoznawanie, identyfikowanie i opracowywanie źródeł, z których wiedzę, pomysły i idee czerpali zarówno średniowieczni przyrodnicy, jak filozofowie oraz teologowie.

Aleksander Birkenmajer szybko zasłynął jako jeden z najwybitniejszych znawców recepcji: pism i doktryn przyrodniczych Arystotelesa oraz jego *Metafizyki*; komentarzy Jana Filopona, Temistiusza, Aleksandra z Afrodyzji do dzieł Stagiryty; komentarzy Proklosa do niektórych

⁹ Niniejszy szkic jest w zasadzie niewiele tylko zmienionym wyciągiem z obszerniejszego artykułu *Udział ks. Konstantego Michalskiego i Aleksandra Birkenmajera w odkrywaniu filozofii średniowiecznej*, który w końcu ub.r. ukazał się w „*Studia Philosophiae Christianae*”, 1966 [1967], t. 1, ss. 83—105.

dialogów Platona; komentarzy Awerroesa do pism zoologicznych Arystotelesa.

Wyodrębnił dawne dwunastowieczne grecko-łacińskie tłumaczenia pism przyrodniczych Stagiryty od ich późniejszych, trzynastowiecznych korelatów i dokładniej określił czas ich powstania. Odkrył najwcześniejszy, sporządzony z greki przekład *Metafizyki*, nazwany przez historyków średniowiecznego arystotelizmu *metaphysica vetustissima*^{9a}.

Podczas obrad VI Międzynarodowego Kongresu Nauk Historycznych w Oslo w 1928 r. wystąpił z następującą tezą: pismami oraz doktryną Arystotelesa najpierw zainteresowali się średniowieczni lekarze i przyrodnicy, potem dopiero filozofowie i teologowie [47]. Stanowiła ona podsumowanie jego długoletnich badań nad dziełami dwunastowiecznych przyrodników, zwłaszcza zaś nad przekazem rękopiśmiennym Ursona z Lodi, Maura z Salerno oraz niejakiego Dawida, którego później zidentyfikował jako Dawida z Dinant [54, 57]. Sformułowana przezeń teza obalała zadawnione i powszechne mniemanie, jakoby pierwsze wyraźne ślady recepcji doktryn Arystotelesa znajdowały się w dziełach trzynastowiecznych teologów: Aleksandra z Hales i Rolanda z Kremony; jednocześnie zaś wykazywała, że wątków myśli Stagiryty szukać należy już w latach pięćdziesiątych XII stulecia, a więc prawie o 100 lat wcześniej od daty, jaką wówczas postulowano.

Spośród wielu doniosłych osiągnięć profesora Birkenmajera w dziedzinie badań nad recepcją Arystotelesa należy podkreślić jeszcze jedno: odnalezienie fragmentów *Quaternuli* Dawida z Dinant¹⁰. Historycy średniowiecznego arystotelizmu ocenili owe teksty jako dokument ogromnej wagi, zarówno odnośnie do łacińskich tłumaczeń przyrodniczych pism Stagiryty, jak i w odniesieniu do zagadnienia genezy średniowiecznego arystotelizmu oraz jego burzliwych losów w XIII w.

Trzynastowiecznymi, łacińskimi przekładami komentarzy Jana Filopona, Temistiusza, Aleksandra z Afrodyzji zajął się profesor Birkenmajer przy śledzeniu dziejów matematyki, astronomii i optyki. Zamierzał im poświęcić odrębne studium, którego publikację zapowiadał najpierw w 1925 r., a potem w 1930 r. Na pewno wniosłoby ono wiele nowych cennych danych, jak o tym świadczy choćby tylko krytyczna recenzja, napisana przezeń po ukazaniu się związanej z tym problemem rozprawy M. Grabmanna [48].

Lektura dzieła *Speculum divinatorum et quorundam naturalium* Henryka Bate'a z Mechlinu (Malines) umożliwiła mu wzbogacenie listy łacińskich tłumaczeń komentarzy Proklosa do dialogów Platona o dwa nowe tytuły: *Timaios* i *Parmenides*. Część materiałów, jakie na ten temat zebrał, opublikował w krytycznej recenzji o rozprawie R. Kliban-sky'ego [48].

Badając różne trzynastowieczne kodeksy, Aleksander Birkenmajer zauważył, że w niektórych występują drobne utwory, zakwalifikowane

^{9a} Por.: B. Geyer, *Patristische und scholastische Philosophie*. W publikacji: F. Ueberneg, M. Heinze, *Grundriss der Geschichte der Philosophie*. T. 2. Basel-Stuttgart 1956 (fotomech. przedruk wyd. z 1927 r.), s. 346. Prof. A. Birkenmajer przekazał B. Geyerowi tę i inne ważne wiadomości listownie, o czym autor pisze także we wstępie, s. IX: *Herr Dr. A. Birkenmajer in Krakau hat mir brieflich einige sehr wertvolle, noch nicht veröffentlichte Ergebnisse seiner Forschungen [...] zur Verfügung gestellt, insbesondere zu den Aristotelesübersetzungen, wofür ich ihm herzlichst danke.*

¹⁰ Opublikowanie tego źródła powierzył M. Kurdziałkowi: *Davidis de Dinanto Quaternulorum fragmenta*. Wyd. M. Kurdziałek. „Studia Mediewistyczne”, 1963, t. 3.

przez średniowiecznych pisarzy lub też kopistów jako *epistulae*, *opuscula* względnie *libri Averrois*. Fakt ten skłonił go do bliższego zajęcia się łacińskim przekazem pism Awerroesa. Rozległe, gruntowne badania sprawiły, że mógł nie tylko zidentyfikować owe drobne utwory jako ekscerpty z różnych, głównie zoologicznych, dzieł Komentatora, ale także dokładnie określić datę pierwszego kontaktu Łacinników z jego doktrynami przyrodniczymi oraz odnaleźć jeszcze, niejako po drodze, trzy dalsze odpisy poszukiwanego przez mediewistów od prawie 100 lat dzieła zatytułowanego *Quaestiones Nicolai Peripatetici*, które autorzy średniowieczni przypisywali bądź Awerroesowi, bądź też jego tłumaczowi — Michałowi Szkotowi [20, 28, 83]. Powyższe odkrycia i uściślenia pozwoliły mu uwolnić zagadnienie recepcji przekazu literackiego po Awerroesie od błędnych mniemań, w jakie oplątali je B. Hauréau, E. Renan i J. W. Brown^{10a}.

Aleksander Birkenmajer, przy okazji studiów nad łacińskimi przekładami wymienionej literatury greckiej i arabskiej, zebrał sporo danych o tłumaczach i ich działalności. Zainteresował się Michałem Szkotem, w szczególniejszy jednak sposób Wilhelmem z Moerbeke — przyjacielem św. Tomasza z Akwinu, Witelona i Henryka Bate'a z Mechlinu. *Morbecana* zamierzał wykorzystać do opracowania monografii na temat translatorskiej działalności Wilhelma. Gdy zaś inne, stale wzmagające się zajęcia odciągały go od realizacji zamierzenia, nosił się z myślą podjęcia dyskusji z M. Grabmannem, którego poglądów na twórczość Wilhelma nie mógł, w świetle własnych badań, uznać za słuszne¹¹.

Zaangażowanie się profesora Birkenmajera w badania nad źródłami łacińskiego arystotelizmu przybrało inną jeszcze postać: wspólnie z K. Michalskim opracował projekt wydawania *Corpus philosophorum medii aevi*; pierwotnie miały się nań składać trzy serie wydawnicze: przekłady pism Arystotelesa, łacińskie tłumaczenia dzieł filozofów arabskich i żydowskich, co cenniejsze komentarze oraz rozprawy napisane przez Łacinników. Wydawnictwu patronować miała Międzynarodowa Unia Akademicka. W 1930 r. Unia zatwierdziła projekt; jego realizacją zajęła się specjalnie w tym celu utworzona XII Komisja na której czele stanął K. Michalski. Powołała ona międzynarodowe kolegium edytorów, które zleciło swemu członkowi, G. Lacombe'owi wykonanie ważnego wstępnego zadania, tj. rejestracji i skróconego opisu katalogowego wszystkich kodeksów zawierających łacińskie przekłady pism Arystotelesa. G. Lacombe podjął to zadanie po uprzednim zapewnieniu sobie współpracy ze strony Aleksandra Birkenmajera, pani M. Dulong i A. Franceschiniego.

Wbrew pierwotnemu zamierzeniu rejestrowano, głównie za radą profesora Birkenmajera, nie tylko przekaz rękopiśmienny zawierający łacińskie tłumaczenia pism Stagiryty, ale także i ten, w którym znajdowały się łacińskie teksty jego greckich i arabskich komentatorów. W 1932 r. Unia zaakceptowała wniosek profesora Birkenmajera, w którym postulował włączenie do *Corpus philosophorum medii aevi* łacińskich przekładów komentarzy greckich do dzieł Arystotelesa. Spośród 2012 rękopisów

^{10a} Por.: B. Hauréau, *De la philosophie scolastique*. T. 1. Paris 1850, ss. 470 i nast.; E. Renan, *Averroès et l'averroïsme*. Paris 1861, ss. 209 i nast.; J. W. Brown, *An Enquire into the Life and Legend of Michael Scot*. Edinburgh 1897, s. 127.

¹¹ Por.: M. Grabmann, *Guglielmo di Moerbeke O. P. il traduttore delle opere di Aristotele*. „Miscellanea Historiae Pontificiae”, 1946, t. 11, nr 20.

skatalogowanych w dwu pierwszych tomach *Aristoteles Latinus*, ponad 350 opracował nasz mediewista [83].

Obok prac rejestracyjnych profesor Birkenmajer podjął jeszcze trud ustalenia dokładnej listy dzieł Arystotelesa, krążących w średniowieczu pod jego imieniem, oraz próbę ujęcia ich w klasy według stopnia autentyczności [49]. Ponadto zajął się sporządzeniem uwag wstępnych do zamierzonej przez Unię edycji przekładów i komentarzy greckich i Awerroesa. Wojna opóźniła realizację projektu K. Michalskiego i profesora Birkenmajera. Obecnie jednak projekt jest wykonywany z takim rozmachem i w takim stopniu, w jakim życzyli sobie, przed przeszło 30 laty, obaj projektodawcy.

Niezmiernie ważne dla rozwoju ogólnoswiatowej mediewistyki prace nad greckimi i arabskimi źródłami średniowiecznego życia umysłowego przeplatał Aleksander Birkenmajer licznymi i przeważnie niewielkimi rozprawami (sprawozdania, recenzje, komunikaty), dotyczącymi różnych zagadnień i postaci z rozległego obszaru dziejów nauki i kultury. Niektóre z jego rozpraw mają w tytułach ważkie, z badawczego punktu widzenia, słowa: „nowo znalezione”, „odkryte”, „nowe”. Słowa te występują często w obcojęzycznych odpowiednikach: *neues zu dem, decouverté*, gdyż wiele prac ogłaszał bądź to w języku niemieckim, bądź francuskim, czasami także we włoskim. Ale i te przyczynki, w których tytułach brak wspomnianych słów, są w swojej treści zawsze „nowe”. Profesor Birkenmajer należał bowiem do uczonych, którzy zabierają głos tylko wtedy, kiedy mają do powiedzenia coś naprawdę nowego.

Odnalezione źródła i dokumenty opracowywał z wyjątkową sumiennością i pieczołowitością: „Autor z cierpliwością cyzela, z dużą erudycją w zakresie opracowywanego tematu, z precyzją w drobiazgach i dokładnością w szczegółach dokonywa pracy o charakterze powiedzmy miniaturowym”¹².

Publikacje Aleksandra Birkenmajera wzbudzały podziw i najwyższe uznanie recenzentów i czytających je fachowców. Były bowiem rezultatem badań znakomitego historyka-paleografa i świetnego filologa-erudyty w jednej osobie; te dwie zaś kompetencje zespolił ze sobą pietyzm wobec przedmiotu badań, taki sam, jaki w stosunku do zabytków odczuwa archeolog lub historyk sztuki. Kodeks średniowieczny interesował zresztą profesora Birkenmajera nie tylko ze względu na treść, ale pasjonowała go także forma zewnętrzna: technika wykonania, artyzm, jako świadectwa ogólnego poziomu kultury w epoce, w której dana rzecz powstała. A do tego wszystkiego trzeba jeszcze dodać zwięzłość i ścisłość matematyka.

Nowość oraz doskonałość opracowania zapewniły publikacjom naszego mediewisty wartość naukową, której w niczym nie naruszyły intensywne i na wielką skalę zakrojone badania prowadzone, w poszczególnych wypadkach od lat przeszło trzydziestu, na tej samej niwie, którą on niegdyś uprawiał. Wstępujący w jego ślady współcześni badacze (P. O. Kristeller, L. Minio-Paluello i inni) podkreślają przy różnych okazjach zasługi swego poprzednika i jego pionierskie osiągnięcia. Nestor współczesnych mediewistów, B. Geyer, który wyjątkowo dobrze zna cały dorobek Aleksandra Birkenmajera, powiedział: Birkenmajer pisał niewielkie rozprawy, ale każda z nich musi być po dzień dzisiejszy czytana.

¹² W. Wąsik, w recenzji z prac A. Birkenmajera [39a, 40, 41]. „Przegląd Filozoficzny”, 1926, t. 29, s. 248.

Załowal, jak zresztą wielu innych, że rozprawy są coraz trudniej dostępne w miarę upływu lat od ich opublikowania¹³.

Dlatego wydaje się, że najbardziej odpowiednią formą uczczenia pamięci profesora Aleksandra Birkenmajera stanie się reedycja jego prac mediewistycznych, a przynajmniej tych, które od lat są bardzo trudno dostępne szerszemu kręgowi historyków średniowiecznego życia umysłowego.

Marian Kurdziałek

WYKAZ PRAC PROF. ALEKSANDRA BIRKENMAJERA Z ZAKRESU HISTORII NAUKI I HISTORII FILOZOFII *

1. Zu Konrad von Mure. „Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung”, t. 21, 1910.
2. [Rec.] Wrzosek A., *Jędrzej Sniadecki*. Kraków 1910. „Przegląd Powszechny”, t. 111, 1911.
3. [Rec.] Wrzosek A., *Ludwik Bierkowski. Monografia*. Kraków 1911. Tamże t. 113, 1912.
4. [Rec.] Alkindi, Tideus u. Pseudo-Euklid, *Drei optische Werke*. Wydali i objaśnili A. A. Björnbo i S. Vogl. Leipzig 1912. „Bibliotheca Mathematica”, seria 3, zesz. 13, 1914.
5. [Rec.] Grabmann M., *Forschungen über die lateinischen Aristoteles-Übersetzungen des XIII Jhds*. Münster 1916. „Philosophisches Jahrbuch”, t. 30, 1917.
6. *Najważniejsze dezyderaty nauki polskiej w zakresie historii nauk matematycznych*. [Współautor: Ludwik Birkenmajer]. „Nauka Polska”, t. 1, 1918.
7. *Przyczynki do historii filozofii średniowiecznej*. 1. *List paryskiego wydziału Artium o śmierci św. Tomasza z Akwinu*. 2. *List Roberta Kilwardby do Piotra z Conflans, a pismo polemiczne Idziego z Lessines*. 3. *Trzy nowe rękopisy dzieł „mistrza Teodoryka”*. „Sprawozdania Akademii Umiejętności”, t. 22, nr 10, 1917 [1918].
8. *Contributions à l'histoire de la philosophie au moyen-âge*. „Bulletin International de l'Académie des Sciences de Cracovie. Classe de Philologie, d'Histoire et de Philosophie”, 1917 [1919].
9. *Przyczynki do historii filozofii średniowiecznej*. 4. *Apologetyczne pisemko Jana z Mirecourt*. 5. *Polemika Alfonsa z Kartagenu z Leonardem Bruni z Arezzo*. „Sprawozdania Akademii Umiejętności”, t. 23, nr 9, 1918 [1919].
10. *Studia nad Witelonem. Cz. I. Tamże*.
11. *O przeszłą i przyszłą kulturę Polski*. [Rec.] *Polska w kulturze powszechnej*. Dzieło zbiorowe pod red. F. Konecznego. T. 1—2. Kraków 1918; *Nauka polska, jej potrzeby, organizacja i rozwój*. T. 1. Warszawa 1918. „Przegląd Powszechny”, t. 141—142, 1919.
12. *Contributions à l'histoire de la philosophie au moyen-âge*. „Bulletin International de l'Académie des Sciences de Cracovie. [...]”, 1918 [1920].

¹³ Relacja pochodzi z rozmowy, którą autor niniejszego artykułu przeprowadził z B. Geyerem.

* Podstawą sporządzenia *Wykazu prac* do 1961 r. była H. Lipskiej *Bibliografia prac* wymieniona w przypisie 4, obejmująca 315 pozycji bibliograficznych. Uzupełnienie bibliografii H. Lipskiej umożliwił wgląd do bibliografii prac profesora Birkenmajera, znajdujące się w rękopisie w posiadaniu mgr Aleksandry Birkenmajer; za udostępnienie tej bibliografii oraz pomoc autor niniejszego *Wykazu prac* składa mgr Aleksandrze Birkenmajer wyrazy podziękowania.